

KIRGIZLARDA KUŞLARLA AV VE AVCILIK TERİMLERİ

Prof. Dr. Abak Biyaliev *

Özet

Kırgızlarda avcılık terimleri ve avlanma çeşitlerine yönelik folklorik araştırmalar yapılmış, konuyla ilgili doktora tezleri yazılmıştır.

Bütün bu araştırma ve bilimsel çalışmalara rağmen avcılıkla ilgili terim ve leksikolojisinin tamamıyla henüz ortaya çıkarılmadığı gerçektir. Bölgelere göre kartal, şahin vb. av kuşlarıyla avcılıkta kullanılan araç gereçler, kuşların eğitimi, yemi hatta onları çağdırmaya yönelik ünlemlerde bile farklılıklar söz konusudur.

Burada kısaca kartal, doğan vb. av kuşlarının renk ve türlerinin özellikleri yanı sıra geçmişten günümüze kadar tarihi kaynaklarda av kuşlarıyla ilgili tanııtım mahiyetindeki kaynaklara - kısa da olsa- değinilecektir.

Anahtar Sözcükler: *bürküt, itelgi, şumkar, kartalla avcılık, A. Biyaliev,*

Giriş

"Avcı kuşları eğitme ve avlanma, kökeni çok eskilere dayanan bir takım inanç ve alışkanlıkların neticesinde halk geleneğine dönüşmüş ve buna dayalı olarak terminolojisini oluşturmuş bir

yaşam biçimidir."(N. K. Dimitriyev)

"Kırgızlarda Avcılık Mesleğiyle İlgili Halk Terimleri" adlı doktora tezimizde (Frunze 1972) halk avcılığının (tüfekle avcılık, kapancılık, tuzakçılık, taziyle avcılık, doğancılık ve yırtıcı kuşlarla avcılık vb.) yedi türünün her birinin terminolojisiyle ilgili geniş, ayrıntılı bilgi verilmiştir. "Kırgızca-Rusça Avcılık Terimleri Sözlüğü" 1967 yılında yayımlanmıştır [1]. Avcılık mesleğiyle ilgili halk terimleri belirli zamanlarda dile getirilmiş ve araştırılması yapılmıştır.

Savaşçı göçebe halkın hayatında avcılık mesleğini tamamıyla bir geçim kaynağı (spor, eğlenceden ziyade) olarak değerlendirmek gerekir. Avcılık ve hayvancılığın gelişmesinin nedenleri; yaşadığımız toprağın geniş, doğa zenginliği ve değişik canlı türlerini barındırıyor olmasındandır. Doktora tezimizde bu konu ayrıntılarıyla dile getirilmiştir.

Kartal ve yırtıcı kuş eğitimi sadece erkeklere has bir özelliktir. "Erkek yırtıcı kuşunu bilir, kadın işini bilir" şeklindeki ata sözü bunu ortaya koymaktadır. Söz konusu meslek eskiden beri Kırgız halkında gelişmiş, gelenek haline gelmiştir. Bunu dilimiz, tarihimizin yanı sıra etnografik araştırmalar ispatlamaktadır. Kırgızlar kartal ve yırtıcı kuşları eğitmede ve onlarla avcılıkta çok ustadırlar. Buna halkımızın mazisindeki, savaş ve göçebe hayatı zemin hazırlamıştır. Bu meslek Kırgızistan'ın kuzeyinde, özellikle Isıkgöl, Narın bölgesinde yaygınlaşmış ve gelişmiştir. Özellikle Bugu, Sayak, Sarıbağış boylarında yırtıcı kuş ve kartal eğitimine yönelik ilgi daha çocukluktan başlar. Bu kuşlarla haşır neşir olan ve avlanan avcılar tarihe geçip efsaneleşmiştir. İyi kapan yırtıcı kuşlar ava gönderildiğinde sürü halinde uçan ördek, toy kuşu, kazları aldığı zamanlar da olmuştur.

Beş tür avcı kuşun avlanma yöntemi aynıdır. Onlar ava gönderildiğinde avlayacağı kuşları peşinden kovalamadan, gök yüzüne doğru yükselir ve aşağıya doğru hızla inerek sırayla vurup yere düşürür. Dilimizde "*İtelgi kapan ala karga gibi*" şeklinde deyim de vardır. Hayatı boyunca kartalın ya da yırtıcı kuşun bir türünü eğitip onunla avlanan, bunu mesleğe dönüştüren insanlar da vardır. Onun için halkımızda yırtıcı kuşçu ve kartalcı şeklinde avcılığın türleri sınıflandırılmıştır. Bu meslek kuşaktan kuşağa, nesilden nesle aktarılmaktadır. Yırtıcı kuşu ve kartalı birlikte eğiten insana doğancı denir.

Avcı kuş ve kartal eğitme ve onlarla ava gitme halk içinde itibar görmüş ve halkın sevdiği, itibar ettiği mesleğe dönüşmüştür.

Böylece avcı kuş, kartal eğitiminde her birinin rengini, davranışını, cinsiyetini, kullanan araç gereçleri, süs eşyaları ve bu gibi materyallerin tümünü tam ve doğru anlatan terimlerin halk içinde yaygınlaştığını burada önemle vurgulamak gerekir.

Doğancılarımız kartalları 65 cinse ayırarak onların 19'nu eğitip ava gitmişlerdir. Yırtıcı kuşları ise yaklaşık 20 cinse ayırmış her birini birtakım özellikleriyle sınıflandırmışlardır. Bu mesleğin yerleşmesinde halkın ve babalarımızın gelenek ve tecrübeleri kuşaktan kuşağa aktararak günümüze kadar gelmiştir. Biyoloji biliminin özellikle yırtıcı kuş ve diğer kanatlıları cins, tür, alt türüne göre sınıflandırırken eksik yönlerini de burada dile getirmekte yarar vardır.

Bu kısa yazıda avcılık halk terimlerinin bir dalı olan avcı kuşların eğitimine yönelik terimlere değinelim.

1. Büyük Avcı Kuşlar

1. *İlaçın*; rengi benekli alaca, ava gönderildiğinde peşinden kovalamadan yukarı yükselip sonra sıradan vurarak kapan yırtıcı kuş. Tavşan, kuğu, ördek, toy kuşu v.s. kapar. Eğitimi zordur, bir ayda eğitilir.

2. *İtelgi*; rengi benekli alaca, ava gönderildiğinde peşinden kovalamadan yukarı yükselip aşağı inerken arka tırnağıyla vurarak yere düşürür. Halk içinde buna teligen, teli kuş, telik de denir. Vurduğunda ona hiç bir kuş dayanamaz. Kartal da ondan korkar. Halk içinde itelgi köpekle savaşır değirmen taşını pençesiyle vurarak kırıdığını dair efsaneler bile söylenir. Doğancı Çalakız İmankulov itelginin dağ sıçanının kafasına vurduğunda kırıldığını görmüştür. İtelgiyi eğitmek zor, eğer yanlış eğitime maruz kaldığında kaçabilir. Onun için "Teligen gönderip emin kalma, Teligen gönderirsen ararsın" şeklinde ata sözü vardır. İtelgi sözcüğünün etimolojisine baktığımızda *itel*, *iter*, vurmak ve *gin*-kuş, yani tek vurarak kapan kuş demektir. İtelgi yukarı çıkarak boz ve bataklık kuşlarını sırayla vurarak düşürür. Kuşlar onun pençesinden nadiren

kurtulur.

3. *Kuu kumpay*; itelginin iyi kapan bir başka türü.

4. *Şumkar*; itelginin bir türü, kuyruğunda dikey alacaları var. İtelgiden biraz büyük, kanadı kara renkli. Şumkarın türleri: beyazımsı, siyah, kırmızı benekli, kasa (ayağında tüyleri olan). Kasa şumkar avladıktan sonra kamçı sapına da konabilir. Şumkar çok hızlı uçar, yırtıcı kuşların büyüğü, yücesi de denir. İyi kapanı ile otuz kırk sene av yapılabilir.

1. *Baarın* leh. Baar. İtelgi ile ilaçaına benzeyen yırtıcı kuş türüdür.

Kırgızlar yukarıda sözünü ettiğimiz beş yırtıcı kuşla avlanmıştır. Onlarla ava gidildiğinde mutlak sonuç alındığı için halk, hep bu kuşlarla avlanmayı tercih etmiştir. Onlar ördek, kaz, toy kuşu kaparlar. Daha iyi kapanları ava gönderildiğinde kuş sürüsünün hepsini birden avladığı zamanlar da vardır. Bunların avlanma yöntemi aynıdır. Ava gönderildiğinde peşinden kovmadan yukarı yükselip sonra aşağıya inerek sırayla yere düşürürler.

2. Küçük Avcı Kuşlar

Bu gruptakiler ava gönderildiğinde avlayacağı kuşu peşinden takip edip yakalayarak tırnaklarını avlarına geçirirler.

1. *Tuygun*; rengi bembeyaz, kimileri mavi, kanatları kurşuni benekli, ayakları sarıca,yırtıcı kuş türü. Tuygun, yırtıcı kuşların büyüğüdür. Tuygunun üç türü vardır: kas tuygun (gözü sarı, en iyi kapanı), kül tuygun (kanadının ucunun, sırtının rengi kurşuni benekli), söök tuygun (rengi

bembeyaz).

1. *Tuncur*; dişi tuygun, butları şişman ve kısa, rengi sarı.

2. *Tınar*; rengi mavimsi, içi beyaz, butları mavi, akıtmalı. Türleri: kızıl akıtmalı, siyah akıtmalı, tırnaklı (sirtında tırnak şeklinde iki leke var).

3. *Çüylü*; ayakları sarı, erkeği dişisinden daha küçük olur, iyi avlar.

4. *Kuş*; dişi yırtıcı kuş türü, çüylüye göre daha büyük. Kuşun dişisi karçıga diye adlandırılır. Karçıga küçük avcı kuşların genel ismi olarak da kullanılır.

5. *Kırgıy*; leh. kıygır, küçük ve kısa gagalı, uzun, tırnakları sivri. Cıvcivine kırgıyek, erkeğine çıbıy kırgıy denir.

6. *Turumtay*; kırmızı renkli, yırtıcı kuşun bir türü.

7. *Çagalmay*; siyah gözlü, çok hızlı hareket eder.

8. *Küykö*; rengi kırmızı benekli, yırtıcı kuş türü. Küykö ile şumkar soy olarak aynı kökten geliyorlar.

9. *Borborbaş*; avın gözünü oyarak kapan yırtıcı kuş türüdür.

10. *Aladunga*; borbaştan daha büyüktür.

Bunların son beşiyle eğlence ve spor amacıyla ava gidilmiştir.

Kartal ve başka avcı kuşları yakalamak için çeşitli ağlar yapılır. Yırtıcı kuş yakalamanın belirli bir zamanı vardır. Bu zamanlara *kuş küyüü*, *sayat* denilir ve bununla ilgilenen insana da *kuş küyüüçü*

yada

sayatçı

denir. Halkımızda avcı kuşu eğitme hakkında ilk bilgiler V. yüzyıla aittir. Orhun Yenisey yazıtlarında

[2]

da konuyla ilgili bilgiler bulunmaktadır.

Daha sonraki bilgiler XIII. yüzyıla aittir. W.W.Barthold "Kırgızlar" adlı eserinde avcı kuşların en değerli hediye sayıldığını, 1207 yılında Kırgızların Cengiz Hana şumkar [3] hediye ettiklerini yazmışlardır.

Kartal eğitiminin çok eski zamanlara dayandığını ve o zamanda bir sanata dönüştüğünü, Kırgızistan'ın Ivanovka köyünde bulunan Kırgız çadırı şeklindeki kabın kapağında maskeli kartalın resminin çizili olduğunu ve onun V-VII. yüzyıla ait olduğunu A. N. Bernştam [4] yazmıştır.

V-VII.yüzyılda Türk halklarına ait sol kolunun üzerinde yırtıcı kuş duran heykel resminin Kırgızistan'da bulunduğunu, onun devlet binasının doğu bölümünde korunmakta olduğunu [5] Bernştam ifade etmektedir.

G. P. Dementev yırtıcı kuş eğitme mesleğinin 2000 yıl önce geliştiğini, Doğu'da Asya'da ortaya çıktığını sonra Asya halkları aracılığıyla Avrupa'ya geçtiğini yazmaktadır [6] .

Asya halklarında yaklaşık 70 tür yırtıcı kuş eğitildiği, yırtıcı kuşla avlanma bölgesinin Türkistan olduğu ve Kırgızların Orta Asya'da en iyi avcı kuş eğiten halk olduğu söylenir [7] .

M. E. Masson XIX. yüzyılda Fergana Bölgesinin Rusya'ya bağlanacağı dönemde bu meslekle ilgilenen doğancı, yırtıcı kuşçuları üç gruba ayırmaktadır.

- 1.Yırtıcı kuşları eğitme ve onlarla ava gitmeği meslek olarak algılayan doğancılar.
2. Avcı kuşlarla ava gitmeyi seven yırtıcı kuşbazlar. (Han ava giderken çağırırsa onlar da beraber gitmişler).
3. Hana bağımlı olan ve hanın sarayında yırtıcı kuşları eğiten yırtıcı kuşbazlar. Bu meslek özel makam sayılmıştır [8] .

1864-1870 yıllarında seyyah A. A. Seversev Kırgız topraklarının avcılık yapmaya çok uygun olduğunu yazar: "Sadece Isıkgöl değil, Cetusu bölgesi hemen hemen her yeri avcılık için cennet gibi bir yer. Kaplandan başlayıp bıldırcına kadar her tür hayvanın barındığı bölge. Adeta masallar diyarı. [9] "diye bahseder. M. T. Aytbayev ise "IX-XX. Yüzyıla Ait Avcılık Beyannamesi [10] " adlı tarihi eser bırakmıştır.

4. Sonuç

Basın yayında, edebiyatta avcılık mesleğine yönelik terimlerin yanlış kullanıldığını, karıştırıldığını burada vurgulamamız gerekir. Genellikle yırtıcı kuşların adları, türlerinin yanısıra av, avcılık, tüfekte avcılık gibi kendi alanlarında farklı avlanma biçimleriyle ilgili kavramların birbirinden ayrı değerlendirilmediği zamanların çok olduğu hepimize malumdur.

Değişik türdeki yırtıcı kuşları eğitip onları kendilerine alıştırmak, koluna kondurmak için türüne göre ayrı ayrı yönlendirme, komut ve ünlemler söz konusudur. Örneğin kartala: "*kıytuu, kıytuu!*" (geri dön anlamında) diye çağırılmışlar, diğer yırtıcı kuşları "

kuu, kuu

!"(kov anlamında), borbaşa "

pie, pie

!" vb. çağırı terimlerini kullanmışlar.

Bu terimlerin farklarını iyi bilmedikleri için çoğu zaman (Medyada, edebi eserlerde) tüm kuşlara "*kıytuu!*" terimi kullanılır diye bariz hatalara düşmektedirler. Bu gibi hataya düşmemek için daha birçok araştırmaların yapılması gerekir.

Atalarımızın çeşitli mesleklerde özellikle avcılık mesleğindeki gelişmiş, yaygınlaşmış halk terminolojisi halkımızın geçmişteki hayatında, destan, folklor, tarih ve etnografyasında unutulamayacak bir iz bırakmıştır. Halk terimleri folklorumuzda, edebi eselerde, söz varlığımızda yer almaktadır. Genç kuşağın bu konulara duyarlı olması gerekir. Bu konuya gereken önemin gösterilmesi, bilimsel araştırmanın kuramsal ve pratik yönden ele alınmasında büyük önem taşır.

İlk önce avcılığın, zamanla hayvancılığın gelişmesi ana dilimizin sözcük dağarcığının zenginleşmesinde önemli rol oynar. Onu araştırmak tarihi leksikolojinin konusudur. Bu işin her inceliğine inebilen akademisyen K. K. Yudahin, avcılık ve hayvancılık sözvarlığının dilimizin tarihini incelemeye, temel oluşturduğunu ve aynı zamanda büyük bir rol oynadığının farkına varmıştır. Tüm halkımızda eskiden bu yana gelen çeşitli mesleklerin sözvarlığını incelemeye ve her bir mesleğin sözvarlığı üzerinde araştırma yürütürken danışmanlık ve avcılık, hayvancılık, inşaat vb. terimleri araştırma konusunda doktora tezlerine danışmanlık yapanları her zaman yadetek bilim adamları olarak bizlerin borcu olduğunu düşünüyoruz.

Kaynaklar:

1. А.А.Северцев.Путешествие вТуркестанский край. М. 1947, стр. 147.
2. А.Н.Бернштам. Историко-культурное прошлое Северной Киргизии по материалам БЧК, Фрунзе, 1948, стр, 16-1б.
3. А.Н.Зарудный. Краткий очерк охотничьего промыслаСыр-Дарьинской области. Ташкент, 1915. с; р 2-6.
4. В.В.Бортольд. Киргизы, Фрунзе, 1943, стр.45.
5. Г.П.Дементьев. Соколо-кречеты. М.,1951,стр.5,159
6. М.Е.Массон. К истории охотничьих собакСредней Азии САГУ им Ленина. Труды САГУ им Ленина, Археология Средней Азии. Новая серия, вып. 81, исторические науки, книга 12, Ташкент, 1956. стр. 149-155.
7. М.Т.Айтбаев. Очерк охоты XIX и начало XX веков. Труды ин-та истории А.Н.Кирг. СССР, вып.1,1959.

8. Приручение хищных птиц в центральной Азии. Правительственный Вестник. Охотничья газета, Ташкент, 1895, №30, стр.476-477 №31, стр.483.

9. С.Е.Малов. Енисейская письменность тюрков. М, Л. 1952. стр.95.

---

* Yusuf Balasagun Milli Devlet Üniversitesi, Kırgız Dili Bölümü Öğr. Üyesi, Kırgızistan (Kırgızca'dan Türkçe'ye çev.: Askatbek Mamadiyev)

[1] Диссертациянын кол жазмасы 380-бет. Авторефераты (орус тилинде) 38-бет.

[2] С.Е.Малов. Енисейская письменность тюрков. М, Л. 1952. стр.95.

Абакан эстелигинде азыр салынып жүргөн куштун бир түрү чавли (чүйлү, чүүлү) куштун эркегинин аты кезигет. «Чав» эркектин жыныс органын, -ли (азыркы -луу мүчөсү) анын бар экенин билгизет б.а. эркек, эркек жыныстуу же жынысы бар. «Куш-ургаачы, чүйлү-эркек. Бир уянын баласы» (С.Каралаев. Канаттуулар).

[3] В.В.Бортольд. Киргизы, Фрунзе, 1943, стр.45.

[4] А.Н.Бернштам. Историко-культурное прошлое Северной Киргизии по материалам БЧК, Фрунзе, 1948, стр, 16-16.

[5] Анын аталган эмгегинин 19-20-бети.

[6] Г.П.Дементьев. Соколо-кречеты. М.,1951,стр.5,159 А.Н. Зарудный Түркстанда кыргыздар менен озбектерде XIX кылымда туйгун 500-600 рубль, кыргыз 30-40, ал эми буркүт 200 рубльге чейин баалапгандыгын белгилеген. А.Н.Зарудный. Краткий очерк охотничьего промысла Сыр-Дарьинской области. Ташкент, 1915. с; р 2-6.

[7] Приручение хищных птиц в центральной Азии. Правительственный Вестник. Охотничья газета, Ташкент, 1895, №30, стр.476-477 №31,стр.483.

[8] М.Е.Массон. К истории охотничьих собак Средней Азии САГУ им Ленина. Труды САГУ им Ленина, Археология Средней Азии. Новая серия, вып. 81, исторические науки, книга 12, Ташкент, 1956. стр. 149-155.

[9] А.А.Северцев. Путешествие в Туркестанский край. М. 1947, стр. 147.

[10] М.Т.Айтбаев. Очерк охоты XIX и начало XX веков. Труды ин-та истории А.Н.Кирг. СССР, вып.1,1959.